Село. Починається весна. Де-не-де лежить ще сніг. По улицях болото. Далеко на селі дівчата співають веснянки.

У старого козака Максима Квача людей мало не повнісінький двір. Хапане весілля, чи що? Ба ні — музики не чути! — Ховають кого? Попа не видко! Що ж трапилось?.. Переселенці! ідуть козаки на нові гнізда! Сини Максима кидають батька, матір, кидають своє кубло та йдуть на Амур за шматком хліба. Ось уже й воза підмазує старий, і коні годуються; сини-переселенці і скрині виносять та всякий дріб'язок. Люди обступили старого москаля. Москаль з "Григор'євським" хрестом на грудях лівий рукав шинелі теліпається, бо у ньому нема руки; у правій руці ціпок; права нога тільки по коліно, а від коліна дерев'яна — стельмах зробив її за півкарбованця. Добра нога, терпляча: її тепер не то кулею бий, а й сокирою рубай — москаля не заболить: зроблена вона тесаком та гиблем. На ніч москаль скидає її, на день знову чіпляє — слухняна нога! "Григор'-євський" хрест не цяцька, недарма москаля величають "кавалером". Хоч його покалічено, а проте — кавалер, а се чоловікові не абищо. Він повік дістає кілька карбованців на рік. У церкву увійде кавалер — усі розступаються, дорогу дають йому. Кавалер стоїть попереду, поруч з панами. Щороку на Георгія Побідоносця 2 каліка-кавалер їде до Петербурга, обідає у дворці вкупі з другими москалями-кавалерами. Він до труни матиме що їсти, і йому не треба пхатися до Амура за шматком хліба. Правда, що його родина бідує, бо який з каліки робітник? Ну, що ж робити,— усіх не нагодуєш!..

— Еге,— балакає москаль,— Амур — сторона далека. Тепер, скажім, до залізниці десять верстов, від залізниці до Одеси-города верстов з тисячу, а відтіля на кораблі морем-окіяном їхати треба більше ніж два місяці. Через те й начальство не пускає старих та хорих їхати, бо не витримають — помруть на морі! А начальству не потрібні видатки: його, старого, вези, він поїдає казенний харч, а там дивись — помер! Бери його за ноги та й кидай у море. Одно, значить, "сумнительство" для себе, а казні видатки і неспокій!..

— Так, так! — потакує старий чоловік, слухач.— Якийсь Василь здохне, а через нього начальству клопіт! — Старий балакає гостро, а сам хоч би усміхнувся.

— Ну, дідусь що скажуть, то наче рублем притягнуть.

— А бодай вас, діду, повік слухати! — озиваються слухачі сміючись.

— А хіба й не так! — каже знову дід, удаючи з себе, ніби його розсердили.— Ще чого забажалось! Хліба!? Каменюки не хочете!? За що вас годувати хлібом? Може, за те, що у вас одна на тілі шкура? Ач, яке велике свято! Ондечки пани їдять — та й то не хліб, а якісь ^булки, що, може, й собака не хоче їх їсти, а вони, бідолахи, їдять — нічого не зробиш; а у панів не одна, а скільки шкур!.. Яку схоче, таку й натягне на себе.

Всі регочуться.

— Парнішка,— каже москаль до парубка,— а полізь-но у мою ліву кишеню, витягни ріжок з чемерицею, нехай я понюхаю, щоб дома не журились.— Парубок виймає; москаль запускає пучки у табаку і набиває свій ніс

— Добра се нагорода — хрест! — бубонить дід.— Але якби можна своєю рукою виймати з кишені ріжка, було би ще краще.

Але москаль не чує, він знову товче своє про Амур-ріку.

— Що й казати,— перебиває якийсь господар,— у Максима два сина, та дві невістки, та четверо внучат, та одно у колисці, та своя стара, та сам — усіх одинадцять ротів, а землі три десятини та городу опруг — не розтанцюєшся! Ну й недостача хліба, і йди шукати його по Амурах та по Сибірах.

— А нащо вони плодяться, як свині? — не вгамовується дід.— Ач, завели панські звичаї: щоб і жінка у нього була, і діти, може, хочеш і на подушці спати? Пам'ятай, що ти худоба! А худобі що? Стійло — от і все! А то доживуться до того, що ні ікони, ні ножа: ні помолитися, ні зарізатися! Не абичого і захотів — хліба! А пареної полови не хочеш?.. Не здохнеш! У Росії ще ніхто не вмер без хліба, а як помирають, то не від хліба, а з голоду!..

Слухачі аж пирснули від дідової балачки.

— Воно як подумаєш гарненько,— каже москаль,— то виходить так, що все одно — чи Росія, чи Сибір.

— Се так! — згоджується дід.

— А може, там краще, ніж у нас?

— Мабуть, коли люди йдуть туди.

— Може, тут Сибір?

Може!

— І тут земля, і там земля; виходить, все одно! — каже москаль.

— Звичайно,— відповідає дід,— звичайно, однаково; от, приміром, у вас, "господа служба", дві ноги: одна нога, що ооі дав, а друга, що стельмах зробив, а вони однакові, бо псе одно, що тіло, що дубина...

Москаль соромиться. Слухачі від сміху кусають губи, але не хотять сміятися, щоб не образити москаля. А дід хоч би мусом рушив.

— Се ваша правда, свате... Не хотів би я сього хреста. Л дай мені мою руку та ногу! Я б у ноги вклонився!

— А до Амуру пішли б?

— Побіг би! Бо тут жити гірко! Земля скрізь панська. Наділу не прирізують, а люди плодяться. Одно слово: погибель козакові!..

— Отсе-то правда! — озиваються всі слухачі.

— Як мені,— каже дід,— то не треба прирізувати землі, нехай відріжуть тільки місце, а я своєї понавожу.

— Тепер скажемо про Максима Квача і його бабу. От бідні! Вже вони ніколи не побачать своїх дітей, все одно як ховають! Ех, якби мені рука та нога! — Москаль махнув безнадійно правою рукою й пошкандибав у хату.

Його слухачі розходяться по дворі.

Старий дивиться услід покаліченого кавалера. "Нещасний!" — каже він зітхаючи. У дворі галас: стоять вози, розкидана солома. У повітці реве корова. Свині ходять... Ось рушає з двору віз; се сусід везе збіжжя переселенців до залізниці. У дворі всі стоять мовчки. Всяк думає, що їде до Амуру, що се вже і його скриню повезли. Якийсь сум обгорнув усіх.. Чути зітхання... У кутку дворища лежить Рябко і гризе костомаху. Сорока умостилась на свиню зверху, їде на ній по дворищу і дзюбає її у спину, мов попаняе... Галка походжає по паркану і зазирає на кістку... Рябко гарчить...

Двері у хату раз по раз відчиняються. Люди то входять, то виходять... Надворі ще холодно, якась мряка: хоч і сонце світить, але мало ще гріє... Із стріхи вода крапле; у дворі теж болото. Призьба мокра, нема на чім і сісти... Невеселий малюнок!..

У хаті теж галас. Стара мати нишком утирає сльози та порається з невістками та бабами біля печі. Два сини, мов орли, високі, здорові, чорновусі, кучеряві — пакуються. Батько їх, сивенький чоловік, Допомагає їм. Лице його усе в зморшках, вуса висять, чуприна розвіяна. У запічку діти гріються. У колисці дитина кричить. Люди хто стоїть, хто сидить, мовчать та школи важко зітхають. У хаті тхне парою, дьогтем та кожухами. Пара пливе серпанком до печі, а там ураз летить у комин... Долі мокра солома. Баби крутять з неї віхті та пхають у піч. Сонце заглядає у вікна і кидає свій промінь на солому і дерев'яну ногу кавалера. Тут теж невеселий малюнок!..

В хаті попорядковано. Долівка підметена, стіл покритий білою скатертю. На столі по звичаю лежить хліб, а на ньому дрібок солі. Перед образом чадить воскова свічка. Всі дожидають батюшку. Ось він приїхав з паламарем. Вони увійшли в хату. Батюшка перехрестився, поблагословив людей, всі підходять і цілують йому руку. Він одягається у свій одяг, що вийняв з хустки паламар. Паламар поклав з печі жару у кадильницю, роздмухав його, кинув у нього дрібок ялівцю. Димок закурився і розлягся по хаті. Всі люди стоять богобійно. Батько розіслав долі ряднину, батюшка став на неї перед образом, а позад паламар та москаль, а за ними родина і люди.

— Миром господу помолимся! — заспівав батюшка тонесеньким голосом.

— Господи помилуй! — озвались співаки — паламар басом і москаль підбаском. Всі почали молитися. Родина стояла навколішках. Невістки хлипали, але мати не плакала; вона богобійно дивилась на розп'ятого Христа. Лице у неї було спокійне, а з очей самі по собі текли сльози, і їх краплі під промінням сонця блищали самоцвітними каменями... У хаті душно... Два сини-переселенці шепотіли за батюшкою молитви; їх чола поупрівали.

— Ще молимось за від'їжджих! — співав піп. Всі перехрестились. Баби почали плакати вголос. Мати ж очевидячки кріпилась, не плакала;

вона, зложивши руки на грудях, дивилась на образи все нерухомо. Батько стояв понуро, але також спокійно і вслухувався у божі слова. Лице його мов захололо, тільки зморшки на чолі, що поміж бровами, стали виразніші... Батюшка скінчив молитви, взяв кропило, покропив по хаті, поблагословив людей і сказав своє слово до переселенців. Молебень скінчився. Батюшку посаджено на покуті за стіл, а паламаря на другім кінці стола. Родина та люди стояли, ніхто не сідав. Баби подавали страву на стіл. Батько частував батюшку та паламаря. Попоївши, батюшка помолився, подякував господарям за хліб, за сіль і почав збиратись додому. Старий батько сунув йому щось у руку і паламареві також. Стара винесла дві паляниці, шматок сала та ковбасу і все те —поклала у віз, куди посідали батюшка з паламарем. Візок рушив...

За стіл сіли тепер родина і люди.

— Ви глядіть,— казала тихесенько мати до невісток, а казала так, щоб ніхто не чув,— не плачте, а то старого стривожите, а він у мене хорий. Пожалійте його!..

— Ви глядіть,— казав також потайно батько до синів,— пні сльози! Дорогою вже поплачете, а тепер ані краплі, бо мою стару стривожите, а вона у мене слабенька. Пожалійте свою неню!..

Обідали всі мовчки. Ніхто не балакав. Тільки ложки стукали об полумиски. Старий батько підніс уже по третій чарці, але й горілка не розв'язувала язиків.

— Та що се? В труну кого кладемо, чи що, що всі мовчимо?! — сказав батько.

— Хай бог боронить! — озвався москаль.— Чого ж сумувати! Мабуть, на Амурі краще, коли туди люди переселяються. Там теж земля християнська! Ех, якби мені рука та нога, я б там давно вже був би!..

— Хіба вам тут зле? — спитався дід.— Ви ж на хреста дістаєте гроші!

— Що я дістаю!.. А у мене діти. Робити не можу, каліка! Спасибі людям: не женуть з хати. Де весілля, де похорон, де яка оказія — я вже й там. Чи псалтиря прочитаю, чи що — так і годуюсь!.. А дайте мені руку та ногу! — Москаль важко зітхнув, махнув правицею і крикнув: — Давайте; свате, ще чарку, щоб тут, тут біля серця, заніміло!..

— Ви, тату,— казали сини,— вже самі не оріть, бо ви вже старі, вам важко, а землю віддавайте з половини. А інколи ми пришлемо з Амуру якого карбованця, то як-небудь проживете з матір'ю.

— Батькові вашому з хвостом! — крикнув батько.

Я старий?! Я?! Ха-ха-ха! От так ушкварили! І лікар ваш дурний, та й ви з ним! Лікар те ж саме казав, що ми старі, що не доїдемо до Амуру, що дорогою помремо і через те нас не пустили з вами їхати! Ану, лікарю, виходь против мене, поборемось! Чи сей старий не кине тебе об землю, як каменем! Я старий?! Чи не думаєте ви, що я з матір'ю за вами будемо побиватися?.. А не діждете! Та мені ваша мати приведе ще синів — орлів!.. Приведе таких козаків, що ви їм і в підметки будете негодящі! Правда, старенька?!.

— Авжеж! — відповіла мати та й вголос зареготалась, удаючи з себе веселу.

— Ага!? А що!? — теж удаючи з себе веселого, кричав батько.— Начхав я на ваш Амур!.. Яке добро, подумаєш!.. Там,— кажуть,— бабів мало, ще якийсь одноокий китаєць украв би мою стареньку... Ха-ха-ха!

Для вподоби старому зареготалися всі враз та й змовкли. Знову сум обгорнув усіх. У кожного на серці мов коти шкребли...

Після обіду приїхали сусіди — відвезти переселенців до залізниці. Ось уже все повиносили на вози. Настав час прощання... Останнього прощання! Останнього цілування!..

Враз у хаті зробилось тихо, як у могилі. Ніхто не пускав ані пари з рота. Батько зняв ікону. Підійшли переселенці і стали перед ним навколішки. Батько їх поблагословив і сказав своє слово:

— Живіть, сини мої любі, у добрій злагоді! Держіться вкупі, не міняйте своєї віри й не кидайте звичаїв батьків та дідів наших! Дай боже, щоб наша Україна запанувала на Амурі!.. З сусідами не сваріться, жінок своїх жалуйте, але волі їм не давайте. Пам'ятайте: "Люби, як душу, а труси, як грушу!.." Горілку, діти, пийте, та розуму не пропивайте! А ви, жінки, слухайте своїх чоловіків, доглядайте господу та дітей більш нарождайте. Дасть бог діти — дасть бог і на діти!..

Батько всіх перецілував.

— А тепер ідіть до матері, хай вона вас поблагословить. Неньчина молитва до самісінького бога доходить.

Батько передав ікону матері, що стояла з ним поруч. Почала мати благословити, але ні сльозинки, наче вона їх випроводжала не на Амур навіки, а в поле. Всі люди плакали. У синів заблищали на віях сльози; ще хвиля, і вони розревілись би, але батько зирнув на них очима,— сердито старий глянув; сини зрозуміли сей погляд і задушили у горлі сльози...

— А тепер по старому звичаю треба всім сісти, щоб усе добре сідало! — сказав батько і сів. Всі теж посідали, а через хвилину разом устали.

Переселенці ще раз перехрестились до ікон і почали виходити надвір. Останній раз переступили поріг своєї хати... Чи доведеться коли знову тут бувати?..

Ось діти вже посідали на вози. Батько глянув на них, а у самого мовби серце відірвалось, похололо, і сльоза покотилась йому по щоці, але старий так стиснув зубами губи, що кров закипілась. Мати стояла бліда, але спокійна, водила по всіх очима, мовби не розуміючи, що се діється, куди її діти їдуть і чого так багато людей у дворі? Всі се запримітили, що з старою щось діється непевне, і лякались, щоб вона розуму не втратила.

"Хоч би заплакала! — думав старий.— Легше б їй було, а то, чого доброго, не витримає, сердешна, сього лиха..."

Мати підійшла до синів. Все відразу стихло. Баби, що плакали, так і обмертвіли. Всякий дожидав чогось злого. Мати якось чудно обвела їх очима і покірливо, мов дитина, усміхнулась...

Так отеє ви вже й їдете? — спиталась вона.— Куди?

Як куди? — спитався старший син перелякано.— Адже ж ин, мамо, знаєте, що ми їдемо на Амур...

Як вовчиця, кинулась мати і ухопилась за колесо.— Ай! — крикнула вона несамовито, та так крикнула, що, здавалось, несила чоловіка так крикнути. Мов щось ухопило кожного іа серце від такого крику. Всі люди у дворі заплакали. Ьатько кинувся до старої і відтяг її від колеса.

— Не дам! Не дам! Се кров моя! Не пущу! — несамовито голосила стара на все село та рвала на собі сиве волосся й одежину.

Вози рушили, а мати, мов горлиця, билась об землю, пускаючи з рота піну, аж поки не стер ял а силу і простяглась, мов мертва. Старий з москалем та людьми внесли її в хату і поклали на полу. Довго мати не приходила до пам'яті. Аж ось вона підвелась і попросила пити. Напившись води, нона оглянула свою хату.

— Се тепер не хата, се пустка! — казала вона.— Се домовина, і в ній два мерці: мій старий і я...

І весь час мати лежала на полу та стогнала. Старий сидів задумано і не випускав люльки з рота. Не раз сльози підступали йому до горла, але він гриз цибуха, що аж зуби скреготали, та все кріпився. Москаль теж сидів мовчки над пляшкою з горілкою і заливав своє горе, але й горілка нічого йому не помагала. Думав, багато дечого думав каліка. Хата мов справді домовина. Ось уліз у хату Рябко, потяг з лави шматок хліба і знову пішов у двері — ніхто його не бачить, піхто не чує. Двері трохи відчинені, у хаті вже холодно. Всім байдуже! їх у жар кидає від думок...

Вже стемніло. Цвіркун виліз з-під печі, цвіркнув раз, удруге. Поліз на лаву, а далі на стіл, а з столу побіг по руці батька — старий не чує, так замислився. Мати встала, хитаючись засвітила свічку і почала подавати вечерю. Ось вона, як і колись, поклала на стіл цілу купу ложок. Москаль встав, відділив три ложки і зоставив їх на столі, а останні поніс до мисника. Старі глянули на сі три ложки. Мати заголосила і кинулась головою у подушки на піл, а старий, як опарений, вибіг надвір. Він упав на віз, на котрому сусід возив до залізниці його синів, і заридав, як маленька дитина, але сі козачі сльози бачив один темний весняний вечір і ніхто більше!..

— Вгамуйтесь, паніматко! — заспокоював каліка стару.— Се4 ще не горе, а ось горе, що перед вами стоїть — се я! Я був колись людиною, а тепер я що? — каліка, а все ж не гнівлю бога, не нарікаю і не плачу, бо гріх побиватися...

Стара трохи заспокоюється...

Північ... У хаті темно... На полу лежить стара, на печі старий, на лаві москаль... Біля нього долі валяється дерев'яна нога... Тихо, навіть і цвіркун заснув...

— Старий!.. Ти спиш?..— питає стара.— Спиш?.. Тихо...

Старий не спить, але мовчить, щоб стара подумала, що він не думає, а спить, і тим сама заспокоїлася... Проходить півгодини.

— Стара, ти спиш? — питає з печі старий.— Спиш?.. Тихо...

Стара мовчить, хоч не спить, і тим хоче виявити старому, що вона не думає, а спокійно спить. "Се його заспокоїть,— думає хора стара,— і він засне..."

Москаль все те чує, але хоче старим показати, що він не думає, а спить спокійно. "Се їх обох заспокоїть",— мислить каліка і починає хропіти.— Ех, якби мені рука та нога! — бурмоче москаль ніби крізь сон.

Місяць плив по небі і, допливши до хати осиротілих, зацікавився, глянув у вікно і, зрозумівши сю святу лож, усміхнувся; але як побачив долі дерев'яну москалеву ногу, прожогом заховався за хмари. Мабуть, він перелякався людського звірства!..